

Олександр Домбровський

ЗАМІТКИ ДО ПРАЦІ О. ПРИЦАКА ПРО «ПОХОДЖЕННЯ РУСИ»

Omeljan Pritsak, *The Origin of Rus'*. An Inaugural Lecture, October 24, 1975. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute. Harvard University, 1976. 28 p.*

Питання генези й найстарших етапів розвитку Київської Русі є фундаментальним, постійно актуальним і до тепер академічно дискусійним при наявності варіантів інтерпретації даного історичного феномену на фоні цілого контексту східноєвропейської медієвістики як у аспекті історизму, так і акутно актуальних по сьогоднішній день національно-політичних аспірацій східноєвропейських — слов'янських народів. Згадана тема пройшла різні, іноді контрверсійні фази свого розвитку й наświetлень у розтарі академічних дискусій і полемік між норманістами й антинорманістами, в наслідок чого постала обширна література предмету різної наукової вартости при наявності часто політичних тенденцій.

В добі передреволюційної Росії цю тему трактовано в дусі великодержавно-шовіністичного «не било, нет і бить не может», а в підсоветській дійсности — в дусі більш рафіновано-завуальованої, геноцидної теорії й практики так званого «злиття народів». Саме тепер, коли на Рідних Землях розгортаються змагання на смерть і життя за душу народу, за збереження його культурно-історично-національної ідентичности, включаючи державницькі аспірації, що їх ворог старається затерти, між іншим, шляхом фальшування нашої історії та узурпування собі здобутків нашої культури й світлих моментів нашого історичного минулого, — особливо тепер висувається на першу чергу постулат, щоб у Вільному Світі залунав колективний голос представників вільної української історичної науки в рішальній обороні нашої національно-історичної правди. Якраз в тій цілі постало Українське Історичне Товариство й почав появлятися одинокий на чужині науковий, історичний журнал «Український Історик».

В широкому вахлярі історичної тематики, а особливо порушуваних найбільш актуальних і життєвих питань в умовах нашої сучасної національно-політичної дійсности повинна стояти на одному з перших місць проблема Київської Русі, тої історично-живої ме-

* Згадана праця також була надрукована в *Russian Review*, vol. 36, no. 3, 1977, pp. 249—273.

трики національно-державного формування русько-української народности. Як відомо, українським історикам у підсоветській дійсності на практиці не вільно займатися питанням Київської Русі, бо патент на це мають московські й ленінградські історики. Тому, тим більше на представниках вільної нашої історичної науки лежить обов'язок дати академічну крапку над «і» цього питання.

У приватних розмовах з колегами істориками, а в тому й з автором цих рядків, проф. Ом. Прицак заповідав уже від довшого часу опублікування вислідів своєї праці над питанням початків Київської Русі. Тому з особливою цікавістю ми приступили до читання опублікованої ним інавгураційної лекції про походження Русі в надії на можливе «останнє слово науки» в завершенні автором уточнення даного питання у світлі джерельно-фактологічного матеріалу та при вкладі знання предмету й наукового досвіду дослідника (Ом. Прицак зачисляється, між іншим, також і до наших нечисленних зрештою медієвістів), тим більше, що як уже сама його позиція керівника катедри історії України ім. М. С. Грушевського, так і марка Гарварду, як не як, зобов'язують до чогось непересічного й до виявів академічної поваги між іншим і на видавничому відтинку. Правда, сама тема є рішучо за широка, щоби можна було вичерпати її на 28 сторінках опублікованого викладу. Але можна було з'ясувати принайменше в головних зарисах важливіші точки даного питання у світлі заключень автора *sine ira et studio*. Та після прочитання даної, невеличкої розміром, але важливої своєю тематикою публікації, огортає критично думаючого й освіченого читача, а вже тим більше фахового історика, приголомшуюче розчарування.

Шановний автор не лише не потрапив вив'язатися зі завдання, але мериторикою своїх концепцій і методологією свого підходу до справи, мабуть, ще більше її комплікує. Як не як, а його концепції та підхід до справи при рівночасному ігноруванні ранньоісторичних факторів не зовсім згідні з об'єктивними, науково-дослідними критеріями розуміння ранньоісторичного процесу на землях України із сторони зрілого, об'єктивного й необтяженого ніякими комплексами (ні національно-політичної мегаломанії й шовінізму, ні, з другої сторони, почуття національно-політичної неповноцінності й неоправданого самобичування) історика.

Якраз російські історики комплікували не раз згадане питання (прим. Пагодінська «теорія»), щоби в каламутній воді затемненої історії утвердити підмурування для своїх великодержавних — імперіялістичних плянів. Якраз керівникові катедри історії України при Гарварді випадало *ex officio* його позиції дати академічно — поважну відсіч в дусі строго наукового об'єктивізму. А тимчасом? Хоч як неприємно це сказати під адресою відомого українського науковця, але концепції автора є радше обчисленні на відмінність від попередніх поглядів, на оригінальність, а може й до певної міри дешеvu ревелаяційність, наближену до кращої публіцистики. Це, мабуть, не зовсім вдала спроба дати ще одну, зовсім відмінну від попередніх, власну «теорію» (хоча, як побачимо далі, вона не

зовсім відмінна!), нехай і коштом елементарних засад науково-дослідної праці та в дальшій консеквенції — історичної правди.

Ось головніші думки Ом. Пріцака в питанні про походження Київської Русі: Після переведення короткої аналізи аргументацій норманістів і антинорманістів та скласифікування методологій їхніх дослідів незадовільними, автор пропонує свою методологію дослідів проблеми генези Київської Русі. Не від речі буде сказати, що автор ставить під сумнів головню аргументацію норманістів, зате його деякі критичні завваги до аргументації антинорманістів менш суттєві й менш переконливі.

Заявляючи в підрозділі запропонованої ним методології, що тема початку Русі є історичним питанням, автор заявляє, що при аналізі цього питання археологія й лінгвістика мають другорядну вартість, бо, мовляв, історія починається від писаних джерел. Отже немає каузального зв'язку між археологією і історією (sic!), бо історія, яка виказує найвищий стан людського досвіду, не може появитися як *deus ex machina* з археології. Лише нарід з історією може принести згаданий досвід на територію без історичної свідомости. При тому насувається акутне питання, а хто приніс історичну свідомість і досвід тим чинникам, які на думку Ом. Пріцака принесли з черги ту свідомість і досвід на територію Подніпров'я? Чи якісь інші чинники з історичною свідомістю й досвідом? Ну добре, а де ж витворилася *prima causa* тої історичної свідомости й досвіду?

Проводячи паралелю між Америкою і Подніпров'ям (?!), автор договорюється до того, що, мовляв, тут ми можемо бачити ясно, що наступальний історичний період ані не появляється, ані не розвивається з археологічного періоду, як це свідчать підсоветські археологи в відношенні до Київської Русі (чи лише підсоветські археологи? — Ол. Д.), але був принесений із зовні тими чинниками, серед яких перше розвинулася історична свідомість (стр. 10). При цьому насувається питання, хто приніс історичну свідомість і політично-державний досвід до античного Єгипту? Це можна сказати й про інші античні суспільства й території. Автор непотрібно вдається у відкриті двері, коли старається доказувати, що поодинокі історичні явища, пов'язані з тою чи іншою територією, треба досліджувати в цілому контексті мульти-фактологічного матеріалу універсального історичного процесу, бо лише такий метод усталювання й систематизування історичних фактів збагачує науковий досвід у мультиперспективному аспекті.

Автор стверджує, що античні греки й римляни — прагматичні будівничі імперії передали зосереджену точку західного історичного розвитку до басейну *Mare Nostrum* (Середземне море), бо Китай був ізольований від Європи в тому часі. Згідно з його поглядом від періоду римської імперії до IX ст. три визначні історичні події (кожна з них викликала ланцюгові реакції) пов'язані з виникненням Русі в IX ст.: контакт з римським світом через легіонерів на лінії Рейн — Дунай окола 400 р. нашої ери, організація нового типу степової імперії аварів та інвазія арабів у басейн *Mare Nostrum*.

У зв'язку з питанням взаємовідносин між світом кочовиків й осілими імперіями в аспекті економічних зв'язків при наявності торговельних шляхів, які перехрещувалися, та двох основних центрів Євразії (Арабської пустині й пустині Гобі в Монголії), звідки народжувалися звичайно великі міграційні рухи (*vagina nationum*), автор говорить про організацію на велику скалку міжнародних торговельних компаній, при яких працювали вікінги-варяги (стр. 12—17). На тому тлі автор переходить до з'ясування питання виходу Східної Європи на історичну арену та виникнення Руси (стр. 17). Згідно з його поглядом цивілізація *Mare Nostrum* відкрила Східну Європу в IX ст. А ми запитуємо автора: як оцінювати перебування римських військових гарнізонів на Тавриді — Криму в I ст нашої ери в світлі щойно наведеного його погляду?

Актуалізуючи питання економічно-індустріальних відносин вчасного середньовіччя та роблячи зіставлення їх з індустріальною революцією XIX ст. (!) й питанням потреб джерел енергії — робучої сили, в даному випадку рабів, автор подає, що саме територія між рікою Ельбою і Сир Дарією на сході, отже слов'янський світ, стала тим резервуаром для черпання робучої сили — рабів для тих, що займалися ловами з християнського Заходу (франки, еспанці) і з мусульманського Сходу на слов'янських рабів. Ріки Волга й Дон стали важливими шляхами, якими доставчувано рабів до столиці хазар, як центру торгівлі рабами на Сході.

Згідно з висловом автора в Verdun-і на Заході і в Khwarizm-і на Сході були основані спеціальні фабрики в цілі продукції євнухів (стор. 18). Отже за висловом автора існували «фабрики» не паяців, чи ляльок, але такі живих людей — євнухів (*sic!*). Аналогічно до розвитку торговельних компаній Захід — Схід, гравітуючих до басейну *Mare Nostrum*, виникла велика торговельна сітка в області *Mare Balticum* і скандинавська смуга, тобто щось, що нагадує пізніщу Ганзу. Будучи на службі інтернаціональної торговельної компанії з мультиетнічним і мультилінгвістичним персоналом, що творив безтериторіальну спільноту в прибалтійській полосі, та переводячи penetрацію території північно-східної Європи (шведською височиною попри Аляндський архіпелаг, фінський пролив до ріки Неви, а звідси до басейну Волги), вікінги прийняли участь в організуванні урбаністично-державного життя поодиноких міст-держав на взір антично-грецької поліс (Полоцьк, Смоленськ, а даліше Новгород) та поступово всякали в терен і закліматизовувалися (стр. 21—24).

Автор присвячував дотепер увагу східно-європейській сцені з позицій північної перспективи, тобто балтійського басейну — *Mare Balticum* та співпраці «морських номадів» — вікінгів зі «степовими номадами» (хазарська династія). Дальші події є під знаком покороення Карлом Великим аварів та Кирило-Методіївської місії. Карло Великий «паціфікує» слов'ян, маючи на увазі економічну ціль — встановити шлях зі Заходу — Регенсбург (*Ratisbona*) до хазарського Ітілю, що мало значіння для Києва й згодом Відня.

На цілу публікацію — 28 сторінок автор присвятив 25 сторінок Вступові з екскурсами про економічно-політичні відносини Орієнт — Окцидент, а даліше басейнів *Mare Nostrum*, *Mare Balticum*, значіння морських і степових номадів через призму деяких історичних даних з орієнталістики, скандинавістики й дослідів євразійського степу. Властивому питанню виникнення Київської Русі присвячено всього-навсього нецілих дві й пів сторінки при самому кінці публікації (sic!). З виникненням Константинополя, як економічної столиці Євразії, Київ територія України виходять у другій половині IX ст. на арену історії.

За македонської династії візантійських імператорів Візантія здобуває перемогу над арабською флотією й тим самим контроль над басейном *Mare Nostrum*, що заставляє вікінгів враховувати той факт у їхній економічній політиці. Така ситуація причинюється до виникнення знаного шляху — «путь із Варяг у Греки». Шановний автор мабуть не знає, або забув, що торговельні зв'язки між Прибалтикою і скандинавською полозою і з другої сторони середнім Подніпров'ям та північним Причорномор'ям існували від архаїчної доби античного світу старою потамологічною сіткою Висла — Бог — Прип'ять — Дніпро. Даліше згідно з думками автора ріка Дніпро, як економічно-водна артерія, заступає Волгу, а Київ у другій половині X ст. стає сателітом нової економічної столиці світу — Константинополя. Около 930 р. Ігор з династії каганату надволжанської Русі опановує Київ (стр. 26).

Автор відзначає три періоди в історії каганатів Русі: надволжанський період (ок. 839—930), наддніпрянський (ок. 930—1036) і Київський (1036—1169). В третьому, тобто Київському, періоді почалася культурна консолідація Русі й змагання до її процесу націоналізації. Після завдання печенігам (номадним наступникам хазарів) сильної поразки 1036 р. київський князь Ярослав оснував, за своїм власним стилем, римську імперію з центром у Києві. Виникнувши з мультиетнічної, мультилінгвістичної й безтериторіальної спільноти, Київська Русь при адоптації церковно-слов'янської мови (яка зі заперешадом наддунайських болгарів втратила своїх первісних власників) ввійшла на арену східно-європейської історії при започаткованому процесі націоналізації на базі змішання слов'янських полян з не-слов'янськими руськими елементами (стр. 27).

Сміємо замітити, що термін «націоналізація» не дуже пасує до того часу, тут краще говорити про ранньосередньовічний етап завершення етногенетичного процесу. Це був процес консолідації в напрямі одної руської території (руська земля), особливо теренів Києва, Чернігова й Переяслава, як центральноукраїнської території, з прийняттям для династії Ярослава християнського харизма пам'яті й культу святих Бориса й Гліба. Щойно тоді на думку автора при реалізації своєї власної історичної свідомости Русь появляється як легітимна історична істота — індивідуальність.

Під самий кінець у підсумках автор каже, що існуюча двісті років «контроверсія» норманістів проти антинорманістів не була здіб-

на розв'язати проблему початку, тобто виникнення Русі. Тому, мовляв, та «контroversія» є замінена іншою теорією, що базується виключно на історичних критеріях та в широкому контексті універсального розвитку. Сміємо думати, що останні слова шановного автора висказані більш, чим претенсійно. Він сам один на власну руку махає рукою на всіх учасників тої, існуючої двісті років, «контroversії» норманістів з антинорманістами (включаючи М. С. Грушевського, іменем якого названа очолювана тепер Ом. Прицаком кафедра історії України при Гарвардському університеті) та замінює згадану «контroversією» своєю власною теорією.

У своїй концепції про походження Русі, яку Ом. Прицак називає претенсійно «теорією», він допустився поважних помилок, непрости-мих фаховому історикові. В тій справі забрав уже голос д-р М. Антонович на сторінках «Українського Історика» (1975, 3—4) на основі поданого резюме інавгураційної лекції у «Свободі» (30—31 жовтня, 1975) про походження Русі й ми не будемо згадувати його завга і закидів, щоб не повторюватися. Треба більше, чим дивуватися, як автор міг поминути цілковитою мовчанкою пра-, а особливо ранньо-історичні етапи розвитку етногенетичного процесу на землях України при давньовіковому автохтонізмі її хліборобського населення й при наявних археологічних слідах протокиївського поселення на кілька століть перед історичним Києвом, заступаючи це одним ляконічним реченням про «культурну консолідацію Русі й змагання у її націоналізації» в IX—XI ст.

Це ж явний нігілізм у відношенні до ранньоісторичного минулого, який колідує з елементарними принципами не лише методології науково-дослідної праці, але й наукового об'єктивізму. Автор каже, що історія починається від писаних джерел. Хіба він забув, що перші відомості про землі України починаються від античної історіографії й епіграфіки? Це ж не сама кераміка, інвентар розкопаних могильників, поселень, знайдені кістяки й урни з попелом, а писане слово, іноді не менш вартісне від пізніших літописних реляцій! Як не як, а сам автор дає наявні докази, що він має обмежене поняття про історію й її хронологічний засяг. Хіба ж археологія по своїй суті не історія, а таксамо й соціологія? Як можна творити штучні кордони між пра-, ранньою історією й історією при допомозі критерій самої класифікації історичних джерел? Та ж історичний процес, зумовлений історичною кавзальністю й об'єктивними закономірностями при діяльності розумної істоти, яку ми називаємо людиною, в часі й просторі, являється нерозірваним ланцюгом явищ, подій і фактів, органічно пов'язаних зі собою чергуванням впливаючих одна з другої реакцій на фоні впливів антропогеографічних, геополітичних, соціоекономічних, психологічно-культурних і врешті політично-державних факторів, які переплітаються одні з другими.

В історичному процесі можна завважити через призму історіософії своєрідні цикли прогресу й регресу, які повторюються у поодиноких варіантах у наслідок тих самих факторів. В тому аспекті можна твердити, що феномени історичного процесу не раз повторю-

ються на сцені світової бувальщини, а міняються лише декорації поодиноких епох, діб і століть. Такі аналогії існують до певної міри між ранньоісторичною і середньовічною картиною історії України при дії тих самих факторів. Це також вказує, що історичний процес по своїй суті є нероздільний.

Ом. Прицак розглядає проблему походження Руси в географічному контексті різних територій, але зате ігнорує контекст хронологічного засягу. І це його кардинальна помилка. Бо при існуванні трьох основних компонентів історичного процесу: часу, простору й людини відбувається дія історизму, абстрагуючи від того, чи людина по-слугується кам'яною сокирою, металевим приладом, чи електричною пилюкою, бо з одного досвіду випливає інший, культурно більш заавансований, — від кам'яної сокири до розбиття атому й міжпланетарних полетів у нерозірваному ланцюгу постійного прогресу, еволюції людської думки й етапів розвитку духової й матеріальної культури.

Періодизація історії існує для теоретичного розмежування поодиноких етапів розвитку історичного процесу, а не на те, щоби трактувати кожний з тих етапів як замкнене в собі, ізольоване звено загального ланцюга того процесу, що його можна досліджувати відірвано від інших звен-етапів. Історичний процес треба досліджувати в цілому контексті пра-, ранньоісторичного й історичного розвитку людини — колективу й хроно на фоні її всестороннього історичного життя у географічному й хронологічному аспекті.

Ом. Прицак має нахил до «актуалізування» в площині історичних подій, явищ і фактів, що іноді приймає неповажний — ненауковий характер, бо засада трактування історичного давноминулого з позицій вчорашнього, чи сьогоднішнього дня незгідна з правильною класифікацією культурних досягнень минулого й тим самим з науковим об'єктивізмом. Зіставлювання ранньосередньовічної Руси зі Сполученими Штатами (стр. 9) позбавлене не лише наукового глузду, але й того, що англосаши називають «коммон сенс».

Як можна давати порівняння важливості дослідів над терміном Русь з важливістю етимології назви Америка для постановня американської конституції? Це ж упрощування справи, якщо вже не вульгаризація наукової проблематики. Немає сумніву, що економічний чинник був усе надзвичайно важливим у процесі історично-культурного росту людини як у індивідуальному, так і колективному аспекті, але ж з другої сторони чи можна цілий історичний процес розвитку народу й реалізації його політично-державного ідеалу зводити виключно до самої економіки? Чи аналогічно до насильного соціологізування історичного процесу представниками підсоветської історіографії не маємо в даному випадку концепції Ом. Прицака до діла з тотальною «економізацією» у інтерпретації історичного феномену генези Київської Руси? Чи це у світлі критеріїв оцінки й інклінацій «актуалізування» не асоціюється з історією Америки, якої державність починається від часу наложення льондонською метрополією податку від чаю і в дальшій консеквенції відомих розрухів у

Бостоні? Того роду «актуалізування» не має рішучо нічого спільного з науковим з'ясуванням тої чи іншої історичної проблеми в контексті історичного універсалізму.

Докладніша аналіза публікації насуває здогад, що автор до аргіорі прийнятої концепції — силлогізму допасовував можливо в дальшому процесі остаточного формулювання науково-аргументаційній преміси. Отже не від преміс до силлогізму, а навпаки — від силлогізму до... преміс. Якщо б так дійсно було, то всякі коментарі зайві. З тим пов'язується також питання методологічної сторінки публікації, бо при наявності 25 сторінок Вступу й лише двох і пів сторінок властивої речі показується, що автор старався всіми можливими (і менше можливими!) аргументами оборонити свою тезу. Тому деякі аспекти аргументації з арсеналу вибраних фактологічних даних з перспективи тодішніх загальноєвропейських, чи радше євразійських відносин, мовляв, на ширшому тлі історичного універсалізму мають невелике відношення до проблеми походження Руси. В кожному разі автор перебільшив те відношення.

Так мається справа з економічною проблематикою басейну *Mare Nostrum*, інвазією арабів до середземноморського басейну й можливо ще й інших порушених автором питань, які як не як були радше маргінальними, коли мова про питання походження Руси. Поважним недоліком є, коли історик у своїй публікації монографічного, а вже тим більше синтетичного порядку обмежується виключно фактологічним матеріалом льокального порядку без ширшої історичної перспективи географічного й хронологічного засягу. Але не меншим недоліком є, коли автор при узгляднюванні ширшого історичного тла явищ і подій, тобто в контексті історичного універсалізму, присвячує рішуче за мало уваги властивій проблемі, яка повинна лежати в центрі його наукової уваги. Ом. Прицак якраз так зробив при свому довжелезному Вступі й ляконічно потрактованій властивій речі, цілковито промовчуючи пролю автохтонного населення в процесі формування державної організації на території середнього Подніпров'я, завершеного виникненням Київської Руси.

В публікації відчувається ще й те, що автор для того, щоб уникнути закиду патріотичного потрактування розв'язки, чи радше більшого уточнення даної проблеми йде в напрямі протилежного екстрему — надмірного наголошування ролі тодішніх міжнародніх чинників при рівночасному промовчуванні ролі льокальних чинників. Як одне, так і друге є неоправданим комплексом у світлі наукового об'єктивізму. Представники російської історіографії ще від доби Ломоносова виказують скрайній суб'єктивізм між іншим і в цьому питанні, а світова наука якось не дуже то обурюється з приводу цього.

Базований на фактологічному матеріалі й науковому об'єктивізмі постулат диктує історикові взяти до уваги всі можливі чинники, які так чи інакше прийняли участь у процесі формування державної організації на землях Руси-України в добі вчасного середньовіччя. Тим часом, заторкаючи деякі маргінальні справи (інтерпретація історії — стор. 10—11, Захід доби Каролінгів, Далекий Схід і т. д.),

автор не згадує ні словечком антів, про яких говориться у писаних джерелах. З ляконічного сформулювання, під самий кінець публікації, висновків авторової концепції, характерних недосказанням і браком крапки над «і», виходить, що державна організація прийшла на територію середнього Подніпров'я з-зовні — з пенетрованої варягами півночі, а не від місцевих чинників, ані навіть при їхній активній участі.

Якщо навіть, теоретично беручи, назвати авторову концепцію теорією, то це є щонайменше змодернізований варіант норманізму, а не самостійна теорія, дарма, що Ом. Прицак на початку публікації з усією рішучістю відкидає «контroversію норманізму — антинорманізму». Формально відкидає, щоби по суті прийняти той же норманізм у зміненому, більш змодернізованому варіанті на базі спекулятивних преміс орієнталістично-скандинавських даних. Сміємо більше чим припускати, що така аргументаційна стратегія (а не методологія науково-дослідної праці з основним принципом об'єктивізму!) позбавлена наукової поваги. Це може врешті бути причинком до норманізму, а не його запереченням і самостійною теорією, яка могла б здобути признання в українській, а опісля в світовій науці. Хай читач сам вирішить, чи нема об'єктивних підстав вважати Ом. Прицака неонорманістом.

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

БОГДАН ВІНАР

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

1975

стор. 130

§ 6.00

Перша обширна монографія
про економічний розвиток Київської Держави

Замовлення надсилати до Адміністрації У.І.
